

Łukasz ŚWIĘCICKI

Uniwersytet w Siedlcach, Wydział Nauk Społecznych, Polska

Od krytyki państwa do anarchokapitalizmu. Strategia metapolityczna w myśli Murraya N. Rothbarda

From State Critique to Anarcho-Capitalism. Metapolitical Strategy in the Thought of Murray N. Rothbard

• Abstrakt •

W artykule podjęto próbę krytycznej analizy i oceny problemu strategii w myśli Murraya N. Rothbarda. W reprezentowanej przez niego filozofii libertariańskiej (w wersji anarchokapitalistycznej) dostrzeżono teoretyczne ograniczenia możliwości rozwinięcia strategii politycznej. Krytyczna analiza źródeł dowiodła, że Rothbard unika obrania tego kierunku, opowiadając się jednocześnie za tym, co można określić strategią metapolityczną, a więc działaniami w dziedzinie kultury, filozofii czy edukacji, które poprzedzają i przygotowują działania polityczne. Tym samym myśl autora *Etyki wolności* nie daje się wpisać w przyjętą w literaturze opozycję ewolucjonizm–rewolucjonizm. Artykuł stanowi nie tylko wkład do badań nad myślą Rothbarda i próbę wypełnienia luki badawczej w zakresie badań nad libertariańskimi strategiami działania politycznego, lecz jest także przyczynkiem do badań nad ideologicznymi (doktrynalnymi) podstawami zmiany politycznej.

Słowa kluczowe: libertarianizm; anarchokapitalizm; Murray N. Rothbard; strategia polityczna; strategia metapolityczna

• Abstract •

The article attempts to critically analyse and evaluate the problem of strategy in Murray N. Rothbard's thought. The theoretical limitations of the possibility of developing a political strategy were recognised in the libertarian philosophy (in its anarcho-capitalist version) that he represented. A critical analysis of the sources has shown that Rothbard avoids this direction while advocating what could be called a metapolitical strategy, i.e. activities in the fields of culture, philosophy, education that precede and prepare political action. The author's thought, therefore, does not lend itself to being subsumed under the evolutionism-revolutionism dichotomy accepted in the literature. The article is not only a contribution to the study of Rothbard's thought and an attempt to fill the research gap in the study of libertarian strategies of political action, but also a contribution to the study of the ideological (doctrinal) foundations of political change.

Keywords: libertarianism; anarcho-capitalism; Murray N. Rothbard; political strategy; metapolitical strategy

Wstęp

Libertarianizm¹ jest filozofią polityczną (por. Nowakowski, 2016), mającą określone wyobrażenie pożądanego rzeczywistości, z którym porównuje bieżącą rzeczywistość (por. Tokarczyk, 1987, s. 13), ale sformułowanie wytycznych dotyczących sposobu jej osiągnięcia okazuje się pewnym problemem. Podstawowe zasady libertariańskie (zasada nieagresji i zasada autowłasności) mogą dostarczyć wskazówek postępowania w określonych sytuacjach moralnych, ale nie są w stanie zaoferować dyrektyw działania politycznego. Z zasady autowłasności można wywnioskować, że prawny zakaz aborcji jest moralnie zły i powinien być niezwłocznie zniesiony, gdyż stanowi naruszenie własności ciała kobiety². Z zasady nieagresji można wywnioskować, że zainicjowanie ataku na drugiego człowieka jest również czymś moralnie haniebnym. W dyskusjach teoretycznych, gdy chodzi o zastosowanie pierwszych zasad, libertarianie są logicznie spójni, konsekwentni i drobiazgowi, co zauważają nawet ich krytycy (Szahaj, 2017), jednak ich wizje sposobów osiągnięcia ładu anarchokapitalistycznego wydają się mało precyzyjne (por. Rothbard, 2016, s. 383).

Podstawowa trudność wynika stąd, że libertarianizm jest teorią polityczną skoncentrowaną na kwestii *prawomocnego* użycia przemocy (Rothbard, 1980, s. 9). Innymi słowy, libertarianizm stawia sobie za cel znalezienie etycznie słusznego sposobu rozwiązania problemu nieprawomocnego użycia przemocy (Rothbard, 2016, s. 383; 1980, s. 9; Hoppe, 2014, s. 335; 2015, ss. 70–71). Zasada nieagresji nie pozwala na prawomocne użycie przemocy poza przypadkiem obrony własnej (Rothbard, 2016, s. 138). Ograniczenie możliwości uzasadnionego moralnie zastosowania przemocy w dziele realizacji ładu libertariańskiego w poważny sposób ogranicza możliwość działania politycznego i utrudnia sformułowanie praktycznych dyrektyw. Inną równie ważną konsekwencją przyjęcia obu fundamentalnych zasad jest uznanie państwa za agresora naruszającego immanentnie i regularnie prawa własności (por. Dominiak, Wysocki, 2022, ss. 54–55). Konsekwencją tego poglądu jest radykalna krytyka i odrzucenie państwa oraz postulat przejścia do ładu opartego w pełni na własności prywatnej (Rothbard, 2016, ss. 265–312, 381–402; Hoppe, 2006, s. 142, ss. 198–201; Modrzejewska, 2010, ss. 139–156). Stosunek do państwa zniechęca

¹ W niniejszym artykule, za Dariuszem Juruś (2012, s. 13), przez libertarianizm rozumiem jego przypadek główny (*pros hen*) – libertarianizm w wąskim sensie, tj. najbardziej skrajną i radykalną formę libertarianizmu, jaką jest jego anarchokapitalistyczna odmiana reprezentowana przez Murraya N. Rothbarda. Por. Juruś, 2012, ss. 7–10; Bartyzel, 2012, ss. 135–162; Slenzok, 2024, ss. 16–17.

² Należy tu zaznaczyć, że rygorystyczne stanowisko Rothbarda w przedmiocie aborcji jest na gruncie współczesnej teorii libertariańskiej raczej osobliwością, jeśli porównać je z dominującym poglądem, jakim jest ewikcjonizm Waltera Blocka (Block, 2021).

libertarian do poszukiwania zmiany politycznej w drodze współpracy z systemem państwowym. Jeśli przyłożyć do libertarianizmu przyjęte w literaturze rozróżnienie na doktryny rewolucyjne i ewolucyjne (Bosiacki, 2020, s. 7), to ustalenie położenia libertarianizmu na kontinuum między ewolucjonizmem a rewolucjonizmem może sprawiać poważne problemy teoretyczne (por. Błaszczuk, 2020).

Libertarianizm i jego strategia – sformułowanie problemu

Wydaje się, że sami libertarianie mają świadomość ograniczeń swojej doktryny. W *Etyce wolności* Murray N. Rothbard zauważył, że nie istnieje praktycznie żadna libertariańska „teoria strategii na rzecz wolności” (Rothbard, 2016, s. 381). Libertarianizm jako „filozofia poszukująca zasad postępowania” (Rothbard, 2016, s. 383) koncentruje się na dyskusjach dotyczących pierwszych zasad, ale nie rozwija teorii dojścia do pożądanej wizji ładu moralno-prawnego³. Choć Rothbard definiuje libertarianizm jako teorię *polityczną* (Rothbard, 1980, s. 9; por. Dominiak, 2014, ss. 11–12), to w literaturze padają zarzuty idące w dokładnie przeciwnym kierunku myślenia. Zdaniem Łukasza Perlikowskiego (2016) libertarianizm jest teorią moralną, a nie polityczną, ponieważ mimo pełnych zdolności do moralnej oceny istniejących rozwiązań politycznych nie jest w stanie udzielić odpowiedzi na pytanie, jak utrzymać pożądany ład polityczny. Kwestia stabilności ładu anarchokapitalistycznego wymaga z pewnością oddzielnego studium (por. Wójtowicz, 2016, ss. 51–53). W niniejszym artykule przyjmuję, inaczej niż Perlikowski, że już samo pytanie o sposób osiągnięcia docelowej wizji polityczno-moralnej rodzi poważne trudności teoretyczne⁴.

Trudność ze sformułowaniem spójnej, jednolitej wizji strategii działania politycznego, wynikająca z „etycznego i metodologicznego rygoryzmu tej filozofii” (Slenzok, 2024, s. 292), jest jedną z przyczyn podnoszonych wobec libertarianizmu zarzutów, jakoby był filozofią utopijną, bez jakichkolwiek elementów praktycznych,

³ Jak twierdzi Norbert Slenzok, „libertarianizm nie doczekał się wciąż takiego ujęcia doktrynalnego, które pozwalałoby jego zwolennikom patrzeć w przyszłość z optymizmem oraz aktywnie podejmować działania niosące ze sobą realną perspektywę ostatecznego sukcesu w dającej się przewidzieć przyszłości” (Slenzok, 2024, s. 292).

⁴ Widać to w sposób szczególny, gdy korzystając z metod komparatystyki myśli politycznej (Tokarczyk, 1982), dokonujemy zestawienia i porównania libertarianizmu z marksizmem. W przeciwieństwie do tego ostatniego, który unikał tworzenia szczegółowych wizji społeczeństwa komunistycznego, ale koncentrował się na sposobie dojścia do tej postulowanej rzeczywistości, libertarianizm twórczo rozwija wizję ładu anarchokapitalistycznego, ale ma problem ze sformułowaniem strategii politycznej, która doprowadzi do powstania pożądanego ładu. Por. Szacki, 1977.

której urzeczywistnienie jest zbyt abstrakcyjne (Teluk, 2009, s. 27; Caplan, 2008, s. 11; por. Juruś, 2014, s. 338). Przez niektórych libertarianizm jest postrzegany jako „idea bardzo dobrze brzmiąca i w zasadzie poprawna w teorii, jednak niemożliwa do zrealizowania w praktyce” (Hankus, 2017, s. 14). Taki obraz libertarianizmu jako filozofii czy doktryny politycznej mało praktycznej lub wręcz oderwanej od rzeczywistości może być traktowany jako poważny zarzut szczególnie wtedy, gdy dotyczy niedostatków strategii politycznej.

Uważna lektura prac Murraya Rothbarda, ale również jego ucznia Hansa-Hermann Hoppego pokazuje, że na różne sposoby podejmowali oni rozważania dotyczące koncepcji działań zmierzających do realizacji pożądanego przez nich ładu anarchokapitalistycznego. W ich dziełach znajdziemy zarówno dyskusję z bieżącymi wyzwaniem stojącymi przed propagowaniem libertarianizmu (szczególnie u Rothbarda), jak i bardziej ogólną wizję działania politycznego (u Hoppego). Właściwą strategię *polityczną* libertarianizmu w postaci secesjonizmu rozwija Hoppe (por. Hankus 2016a; 2016b; Wozinski, 2016; Slenzok, 2019; Świącicki, 2023). Natomiast Rothbard koncentrował się w swoich dziełach głównie na tym, co można nazwać za autorem książki *Demokracja – bóg, który zawiódł* (2006) strategią delegitymizacyjną. Dla odróżnienia obu strategii i naświetlenia zarówno ich istoty, jak i różnicy między nimi nazywam je odpowiednio: strategią polityczną oraz strategią metapolityczną⁵.

Jeśli rozumieć politykę, zgodnie z najbardziej znaną definicją, jako dążenie do zdobycia lub utrzymania władzy, a strategię jako działania podejmowane w perspektywie długookresowej, to strategię polityczną będziemy tu interpretować jako uporządkowany zespół hipotez dotyczących osiągnięcia w bliższej lub dalszej perspektywie czasowej zakładanych celów politycznych, określający potrzebne środki i okoliczności realizacji, a także wymagane działania podmiotu strategii, jak i przewidywane zachowania innych podmiotów polityki (por. Herbut, s. 431; Robertson, 2002, s. 461; McLean, 1996, s. 480).

Strategia metapolityczna odwołuje się do pojęcia metapolityki, które jest definiowane na różne sposoby i używane w znaczeniu zarówno negatywnym, jak i pozytywnym, przez jednych do afirmacji własnego stanowiska, a przez innych pejoratywnie do oceny stanowiska swoich przeciwników (Bevir, 2010, ss. 879–880). Nie wchodząc w niuanse rozmaitych konotacji, będziemy ją tu rozumieć jako wszelkie przedpolityczne działania o charakterze teoretycznym, filozoficznym i edukacyjnym, które

⁵ Nie poświęcam tu większej uwagi rozważanej przez Rothbarda kwestii sojuszu z innymi siłami ideowo-politycznymi (przede wszystkim konserwatyzmem). Jest ona moim zdaniem raczej przedmiotem taktyki niż strategii politycznej. Por. Doherty, 2008, s. 443.

mają na celu kształtowanie świadomości i w ten sposób przygotowanie do mających nastąpić działań politycznych (por. Bartyzel, 2007, ss. 224–227).

W niniejszym artykule staram się dowieść, że Murray Rothbard, będąc świadomy teoretycznych ograniczeń, o których wyżej wspomniano, rozwijał „strategię na rzecz wolności” w pierwszej kolejności właśnie w formie strategii metapolitycznej. Wiedząc, że (1) wypracowanie szczegółów działania politycznego jest nie tylko problematyczne teoretycznie, ale też (2) polityczne działania mogą być groźne dla samego ruchu libertariańskiego, a także (3) nie mogą liczyć na szerokie poparcie społeczne, obrał strategię polegającą na rozwijaniu teorii libertariańskiej i kształtowaniu świadomości społecznej.

Problem strategii na rzecz wolności w myśli Rothbarda nie został dotąd całościowo opracowany. W czołowych opracowaniach myśli libertariańskiej autorzy skupiają się głównie na innych rodzajach libertarianizmu, bardzo mało miejsca poświęcają natomiast anarchokapitalizmowi lub wcale go nie analizują (por. Narveson, 2001; Boaz, 2005; Brennan, 2012). W uznanych polskich omówieniach libertarianizmu problem strategii w ogóle się nie pojawia (por. Szlachta, 2007; Bartyzel, 2012). Wyjątkiem jest tutaj próba sformułowania typologii libertariańskich strategii politycznych opartej na opozycji ewolucjonizm–rewolucjonizm podjęta przez Dorotę Sepczyńską (2013, s. 149). Niestety ujmuje ona różne omawiane w książce libertarianizmy, a nie wyłącznie anarchokapitalizm. O libertariańskich strategiach rewolucji pisał Cezary Błaszczyk (2020), ale skoncentrował się głównie na agoryzmie, którego dotyczy również praca Marcina Chmielowskiego (2015). W literaturze zagranicznej jedynie w monografii poświęconej Rothbardowi można znaleźć krótkie omówienie tego zagadnienia (Casey, 2010, ss. 138–141), ale już w skądinąd bardzo rzeczowej pracy Davida Gordona problem ten właściwie się nie pojawia (por. Gordon, 2007, ss. 100–101). W monografii o Rothbardzie Radosław Wojtyszyn (2018, ss. 327–332), pisząc o sposobach przejścia z ładu państwowego do anarchokapitalizmu, wskazuje na secesję i desocjalizację, traktując jednak poglądy autora *Etyki wolności* i innych myślicieli łącznie, z czym nie sposób się zgodzić⁶.

Niniejszy artykuł jest więc próbą wypełnienia, przynajmniej częściowo, luki badawczej w zakresie dotyczącym analizy strategii metapolitycznej proponowanej przez czołową postać współczesnego libertarianizmu, jaką jest Murray Rothbard.

⁶ Wojtyszyn (2018) pochopnie traktuje desocjalizację (prywatyzację) jako rodzaj strategii politycznej. Artykuł dotyczący desocjalizacji (*How and How Not to Desocialize*) nie ma charakteru filozoficzno-politycznego, nie opisuje uniwersalnych warunków przejścia z ładu państwowego do ładu anarchokapitalistycznego. Co więcej, ten cel w ogóle nie jest tu brany pod uwagę, a chodzi zasadniczo jedynie o demontaż upadającej gospodarki socjalistycznej w ZSRR i rekomendacje z tym związane. Por. Rothbard, 1992, ss. 65–77, zwł. 76–77 (ostatni akapit).

Murraya Rothbarda teoria strategii na rzecz wolności

Problem strategii politycznej libertarianizmu interesował Rothbarda na długo, zanim powstały jego najważniejsze prace filozoficzno-polityczne: *For a New Liberty: The Libertarian Manifesto* (1973), *Egalitarianism as a Revolt Against Nature and Other Essays* (1974) oraz *The Ethics of Liberty* (1982). W sporządzonej dla Fundacji Volkera⁷ poufnej notatce z 1961 r. Rothbard zakreślił zasadnicze uwagi dotyczące strategii politycznej ruchu libertariańskiego⁸. Wyjściową sytuację u początku lat 60. XX w. określił jako krytyczne rozdroże, przed którym stoi „sprawa libertariańsko-indywidualistyczna” (Rothbard, 2009, s. 1). Libertarianie, jak zauważył, głównie skupiali się dotąd na rozwijaniu teoretycznych zagadnień swej doktryny, nie poświęcili natomiast dostatecznej uwagi kwestiom strategii i taktyki. Wspomniana notatka nie jest czysto filozoficznym rozważaniem problemu strategii politycznej i dopiero w późniejszych pracach Rothbard przedstawi tego typu ujęcie. Z perspektywy historii myśli politycznej pokazuje jednak początek pewnego kierunku myślenia.

W tekście pod leninowsko brzmiącym tytułem *What Is To Be Done?* późniejszy autor *Manifestu libertariańskiego* pisze, że kwestia strategii wykracza poza działalność edukacyjną, która była prowadzona do tej pory. Chodzi bowiem o promowanie tej doktryny nie tylko wśród zwolenników, ale również szerszego grona zainteresowanych. Oprócz historycznych i bardziej publicystycznych fragmentów notatka zawiera kluczowy, teoretyczny fragment pod tytułem *W stronę teorii rewolucyjnej strategii*. We fragmencie tym Rothbard punktem odniesienia w stworzeniu teorii libertariańskiej rewolucji czyni, co może zaskakiwać, myśl Włodzimierza Lenina. Wprawdzie, jak stwierdza, między leninizmem a libertarianizmem istnieją zasadnicze różnice – ideologicznie Lenin i jego myśl są nie do pogodzenia z anarchokapitalizmem – ale polityczna strategia ideologa komunizmu może być źródłem pewnej inspiracji dla libertarian. W przedmiocie strategii politycznej libertarianizm i leninizm inaczej wyobrażają sobie ideę rewolucji. Rothbard rozumie ją „nie w sensie gwałtownej lub nawet pokojowej rewolucji przeciwko państwu”, lecz jako „dokonanie ideologicznej rewolucji w ramach idei wyznawanych przez większość naszych współziomków” (Rothbard, 2009, s. 2). Libertarianie są rewolucjonistami w tym sensie, że proponują społeczeństwu „radykalną zmianę poglądów doktrynalnych” i proponują ją „w oparciu o solidną i spójną podstawę zasad, którą staramy się rozpowszechnić wśród społeczeństwa” (Rothbard, 2009, s. 2). Nie ma tu jednak mowy o użyciu przemocy

⁷ Na temat tej fundacji zob. Sepczyńska, 2013, s. 96; Gordon, 2007, s. 14, 63.

⁸ Warto tu dodać, że w przywołanych wcześniej opracowaniach myśli Rothbarda notatka ta w ogóle nie jest przedmiotem analizy.

i podjęciu jakichkolwiek rewolucyjnych (w sensie ścisłym) działań. Inaczej niż w przypadku komunistów, zmiana polityczna nie jest dla Rothbarda celem samym w sobie, któremu należy wszystko podporządkować. Cel nie uświęca środków⁹. Jak pisze: „Nie jesteśmy zainteresowani przejściem władzy i rządzeniem państwem, dlatego głosimy, a nie tylko wyznajemy, takie wartości jak prawda, indywidualne szczęście itp., które leniniści podporządkowują zwycięstwu swojej partii” (Rothbard, 2009, s. 2). Zasadnicze wartości, stanowiące podstawę moralnego wymiaru teorii libertariańskiej, mają większe znaczenie od osiągnięcia celów politycznych.

Z inspiracji Leninem Rothbard rozróżnia trzy możliwe podejścia do działalności politycznej. Pierwsze dwa, znamionujące „odchylenia od właściwej drogi”, to „sekciarstwo” i „oportunizm” (Rothbard, 2009, s. 2). Zasługują one jedynie na odrzucenie. Sekciarzami nazywa Rothbard tych, którzy prezentują całościowo swoją ideologię i wszelkie od niej odstępstwa uważają za „zaprzeczenie sprawy”. Przejawiają oni niezwykłą szlachetność, w jakiś sposób mogą być godni podziwu, ale jednocześnie są naiwnie nieskuteczni. Oportuniści z kolei to ci, którzy są gotowi do kompromisów w każdej postaci, nawet kosztem porzucenia swych poglądów. Tych nazywa Rothbard „sprzedawcami rewolucji”, gdyż za bieżące korzyści porzucają swoje zasady, uniemożliwiając ich realizację (Rothbard, 2009, s. 3). Trzecią, pośrednią opcją jest rozwiązanie „centrystyczne” lub „leninowskie”. Leninowską w swym duchu strategię libertarianizmu charakteryzuje Rothbard w ten sposób: „Naszym celem jest oczywiście propagowanie naszych zasad – szerzenie myśli libertariańsko-indywidualistycznej (od teraz nazywanej w skrócie »libertariańską«) wśród ludzi i szerzenie jej polityki na arenie politycznej. To jest nasz cel, o którym nigdy nie wolno nam zapominać. Musimy zatem zawsze dążyć do postępu myśli libertariańskiej, zarówno w jej twórczym rozwoju, jak i w jej rozpowszechnianiu wśród intelektualistów, a ostatecznie wśród »mas«. To jest ostateczna istota naszego celu – rozwój »twardego rdzenia« myśli libertariańskiej i libertariańskich myślicieli. Grupa całkowicie libertariańskich myślicieli to, w skrócie, »twardy rdzeń« lub »kadra« szeroko pojętego ruchu libertariańskiego lub quasilibertariańskiego” (Rothbard, 2009, s. 3).

Postulowana przez Rothbarda strategia jest dwutorowa: najpierw utrzymanie i rozwój twardego rdzenia libertarianizmu, potem stopniowa praca u podstaw wśród nielibertarian na rzecz zwycięstwa libertarianizmu. Chodzi bowiem o osiągnięcie, jak pisze, „jedności teorii i praktyki” (Rothbard, 2009, s. 3). Dla zwycięstwa libertarianizmu większe znaczenie ma więc rozwój myśli libertariańskiej i rozwój

⁹ „[...] libertariański cel zwycięstwa wolności uświęca najszybsze możliwe środki służące do jego osiągnięcia, lecz środki te nie mogą przeczyć samemu celowi ani go niweczyć” (Rothbard, 2016, s. 387).

intelektualno-moralny libertarian niż bezpośrednia akcja polityczna pozostająca w typowym arsenale działalności przedstawicieli innych doktryn politycznych.

Problem strategii politycznej powrócił w najbardziej znanych książkach Rothbarda z lat 70. i 80. XX w., ale w nieco innym stylu. Przede wszystkim zniknęły w nich bezpośrednie odwołania do Lenina i jego doktryny, a w ich miejsce pojawiły się odniesienia do marksizmu. W *Maniście libertariańskim* Rothbard zachęca wprost do korzystania z dorobku marksistów w dziedzinie strategii politycznej. Powtarza przy tym zasadniczo opis postaw wobec strategii działania zawarty we wspomnianej notatce. Powołuje się jednak przy tym na ich pochodzenie z doktryny marksistowskiej (a nie z leninizmu jak wcześniej). Do marksizmu odwołuje się również w rozważaniach dotyczących strategii politycznej w *Etyce wolności* (Rothbard, 2016, ss. 381–402). Píše tam o zakładanych przez marksistów warunkach koniecznych do przeprowadzenia radykalnej zmiany społecznej. Jednym z nich było istnienie ruchu komunistycznego (warunek subiektywny), drugim – zaistnienie sytuacji kryzysowej, która umożliwi przeprowadzenie zmiany (warunek obiektywny). Rothbard podziela te założenia, odnosząc je również do libertarianizmu. Celem ruchu libertariańskiego powinien być wzmacniający jego integralność rozwój moralny i intelektualny w oczekiwaniu na nadejście sytuacji kryzysowej. Stosunek Rothbarda do potrzeby agitacji wśród nielibertarian i poszerzania w ten sposób bazy zwolenników oddaje następujący cytat: „Ludzie są tak stworzeni, że nie interesuje ich odkrywanie defektów istniejącego systemu tak długo, jak tylko wydaje się on znośnie działać. Jeśli nawet zainteresuje się nimi kilka osób, większość będzie uważać cały problem za abstrakcyjny, bez znaczenia dla ich codziennego życia i z tego powodu niewymagający natychmiastowego działania – dopóki nie wybuchnie kryzys” (Rothbard, 2016, s. 394).

Dopiero gdy nastąpi kryzys, „kadry alternatywnego ruchu [...] muszą być gotowe do podania alternatywy, do powiązania kryzysu z wrodzonymi defektami samego systemu oraz wskazania, jak system alternatywny rozwiązałby istniejący kryzys i zapobiegł podobnym załamaniom w przyszłości. Być może kadra alternatywna mogłaby udokumentować swoje wcześniejsze przewidywania i ostrzeżenia, dokonane jeszcze przed kryzysem” (Rothbard, 2016, ss. 394–395)¹⁰. W odpowiedzi na kryzys

¹⁰ „Do radykalnych zmian społecznych – zmian polegających na wprowadzeniu innego systemu społecznego – konieczne jest zaistnienie tzw. »sytuacji kryzysowej«. Musi się załamać obecny system, co spowoduje potrzebę znalezienia nowych rozwiązań. Kiedy wszyscy będą ich poszukiwać, działacze ruchów spoza głównego nurtu muszą być gotowi do zaprezentowania swoich radykalnych koncepcji. Muszą umieć powiązać kryzys z wewnętrznymi defektami samego systemu i wskazać, w jaki sposób nowy system zaradziłby bieżącemu kryzysowi i zapobiegł podobnym kłopotom na przyszłość” (Rothbard, 2014, s. 352).

zaktywizują się więc działacze libertariańscy po to, by ostatecznie zdelegitymizować państwo jako źródło wszelkiego zła, w tym samego kryzysu. Co jednak dalej miałyby nastąpić? Tego Rothbard nie wyjaśnia. Być może odpowiedzią na to pytanie jest pewna idea zasygnalizowana w innym miejscu. Na początku poświęconego strategii rozdziału *Etyki wolności*, krytykując gradualizm w działaniu politycznym jako zaprzeczanie zasadniczego celu, jakim jest wolność, wspomina Rothbard kilkakrotnie o „bezpośrednim abolicjonizmie” jako powszechnym zniesieniu naruszeń praw własności i zwycięstwie wolności. „Gdyby wszyscy nagle i natychmiast zaprzęgli wolności, pojawiłaby się ona natychmiast” (Rothbard, 2016, s. 385). Jego zdaniem należy do tego dążyć, nawet jeśli dzisiaj wydaje się to nierealne. Rezygnacja z tego celu i pójście na kompromisy, na stopniowanie określonych działań w ramach strategii politycznej, muszą prowadzić do utrwalenia niesprawiedliwości przestępczego charakteru obecnego ładu. Gdyby zatem istniał magiczny przycisk, który umożliwiałby zniesienie wszelkich naruszeń wolności, libertarianin nie wahałby się ani chwili, by go użyć.

Problemem dla libertarianizmu jest jednak odróżnienie pożądanego „celu ostatecznego” od „strategicznej oceny” drogi do tego celu (Rothbard, 2016, s. 384). „Strategiczna ocena tego, jak prawdopodobna jest ta ścieżka ku wolności [bezpośredni abolicjonizm – Ł. Ś.], to rzecz jasna osobna kwestia” (Rothbard, 2016, s. 385). Z perspektywy nielibertariańskiej to rozróżnienie wydaje się niezrozumiałe bez uwzględnienia zasadniczego elementu filozofii libertariańskiej, jakim jest zasada nieagresji. Nie ma bowiem możliwości, co przyznaje *explicite* Rothbard, aby libertarianie byli w stanie usprawiedliwić niemoralne środki celem, do którego dążą. Nie może więc być moralnie dozwolone „dokonywanie agresji (np. morderstwa lub kradzieży) na osobach lub na ich sprawiedliwej własności w celu osiągnięcia libertariańskiego celu nieagresji [...] gdyż użycie tego typu agresji sprzeniewierza się celowi, jakim jest zakaz inicjowania agresji” (Rothbard, 2016, s. 387)¹¹.

Rothbard przewiduje konieczność szczególnej mobilizacji libertarian w sytuacji kryzysu. Ta mobilizacja nie ograniczałaby się do intensywnych działań o charakterze edukacyjnym, czego „Mr Libertarian” zdaje się mieć świadomość. Píše bowiem następująco: „Przekonawszy dużą liczbę ludzi, staniemy przed kolejnym zadaniem, jakim będzie znalezienie sposobu na zdjęcie władzy państwa ze społeczeństwa. Państwo nie zrezygnuje dobrowolnie z władzy, więc trzeba będzie użyć innych środków niż edukacja – środków nacisku. To, po jakie środki sięgnąć – głosowanie,

¹¹ Uważny czytelnik z pewnością zauważy, że Rothbard pisze tu o agresji na „sprawiedliwą” własność. Ta uwaga nie dotyczy zatem agresji na niesprawiedliwą własność, choć oczywiście wprost nie jest to powiedziane, a kwestia ta nie została w pełni rozwinięta.

alternatywne nietknięte przez państwo instytucje czy powszechne nieposłuszeństwo obywatelskie – będzie zależało od bieżącej sytuacji i od tego, co uznamy za skuteczne, a co nie. W przeciwieństwie do kwestii związanych z teorią i zasadami wybór konkretnej taktyki – pod warunkiem, że będzie ona zgodna z zasadami i ostatecznym celem – jest sprawą pragmatyzmu, zależy od oceny sytuacji i od »wirtuozerii« taktyka, której nie da się podporządkować rygorom precyzyjnych przewidywań” (Rothbard, 2014, s. 348).

Mimo braku konkretnej wizji zmiany politycznej Rothbard deklaruje swój optymizm. Wyraża go zresztą, przeciwstawiając libertarianizm konserwatywizmowi. O ile ten ostatni jest przesiąknięty pesymizmem w swej diagnozie nieodwracalnego upadku, o tyle ten pierwszy natchniony jest – podobnie jak marksizm – pewnością zwycięstwa¹². Jak pisze, „marksizm i libertarianizm są w dłuższej perspektywie optymistyczne. Problem w tym, kiedy się tej długiej perspektywy doczekamy” (Rothbard, 2016, s. 396)¹³. Niektórymi wypowiedziami Rothbard idzie nawet dalej w swym optymizmie. W *Manifeście libertariańskim* pisze następująco: „W sensie najogólniejszym i w perspektywie długoterminowej libertarianizm ostatecznie zwycięży, ponieważ jest jedynym ustrojem zgodnym z naturą człowieka i świata. Tylko wolność jest w stanie zapewnić człowiekowi dobrobyt, spełnienie i szczęście. Libertarianizm zwycięży, ponieważ jest prawdziwy i proponuje właściwą strategię dla ludzkości, a prawda musi w końcu zwyciężyć” (Rothbard, 2014, s. 354). Wyrwane z kontekstu wypowiedzi tego typu można ocenić jako rodzaj naiwnej wiary lub fanatyzm ewokujące skojarzenia z religijnym uniesieniem. Są jednak, co trzeba przyznać, opatrzone trzeźwymi, bardziej realistycznymi konstatacjami autora *Etyki wolności*, jak gdyby samoograniczającymi wyraźny tu entuzjazm.

Wydaje się, że w analizie rozwoju poglądu Rothbarda w przedmiocie strategii nie sposób nie uwzględnić jeszcze jednego jego tekstu, nietypowego w swej formie, bo niebędącego *stricte* tekstem filozoficzno-politycznym, ale komentarzem do dzieła myśliciela przeszłości. Chodzi tutaj o przedmowę, jaką autor *Manifestu libertariańskiego* napisał do amerykańskiego wydania *Discours de la servitude volontaire* XVI-wiecznego francuskiego myśliciela Étienne’a de La Boétie (2015, por.

¹² „Zarówno marksiści, jak i libertarianie, na swój własny, ale jakże różny sposób, wierząc w wewnętrzne sprzeczności obecnego systemu (dla pierwszych »kapitalizmu«, dla drugich etatyzmu i państwowej interwencji), doprowadzą w dłuższej perspektywie do jego upadku” (Rothbard, 2016, s. 395).

¹³ Kilka lat wcześniej w *Manifeście...* Rothbard pisał, że: „[...] libertarianizm *nie tylko* [wyr. M. Rothbarda] w końcu zatriumfuje i odniesie zwycięstwo w dłuższej perspektywie, lecz [...] odniesie ponadto sukces w bardzo krótkim czasie. Jestem bowiem przekonany, że nadchodzi kres czarnej nocy tyranii i że jutrzienka wolności jest już blisko” (Rothbard, 2014, s. 353).

Presley, 2008), znanego przede wszystkim ze swej zjadliwej krytyki tyranii. W teź przedmowie z 1975 r. Rothbard zawarł wiele pozytywnych uwag na temat myśli tego „pierwszego libertariańskiego filozofa w świecie Zachodu” (Rothbard, 2015, s. 34). Docenił nie tylko jego koncepcję obywatelskiego nieposłuszeństwa, tj. ideę, że masowe wycofanie akceptacji rządzących przez rządzonych musi doprowadzić do nieuchronnego upadku władzy, ale również analizę instrumentów, jakimi tyrania posługuje się w celu wymuszenia akceptacji swych rządów.

Z perspektywy tematu niniejszego artykułu należy dostrzec szczególny zachwyty Rothbarda nad rozważaniami La Boétie o „ideologicznych” i „propagandowych” podstawach władzy (Rothbard, 2015, ss. 25–26, 35), o znaczeniu niewielkiej elity tych, którzy nie są zdolni zaakceptować tyranii (Rothbard, 2015, ss. 29–30), a także o problemie rewolucji bez przemocy (Rothbard, 2015, s. 17). La Boétie, jego zdaniem, „mówi najwyraźniej o problemie, który wszyscy libertarianie – w istocie wszyscy przeciwnicy despotyzmu – uznają za szczególnie trudny: o problemie strategii” (Rothbard, 2015, s. 34). Ów problem strategii nie sprowadza się, jak pisze Rothbard, jedynie do edukowania opinii publicznej na temat błędów popełnianych przez państwo w tej czy innej sprawie; chodzi o obnażenie i desakralizację samego wyobrażenia państwa w świadomości powszechnej, a wtedy władza szybko i nagle upadnie (Rothbard, 2015, s. 37). Można powiedzieć, że w myśli La Boétie znalazł Rothbard potwierdzenie swoich poglądów. Nie bez znaczenia było z pewnością to, że nie chodziło jedynie o opinię myśliciela z przeszłości, ale o dedukcyjno-filozoficzny charakter wyводу przez niego przeprowadzonego. Mimo różnicy epok obaj myśliciele doszli do podobnych wniosków (por. Hoppe, 2006, s. 84, 116).

Próba oceny rothbardowskich poszukiwań strategii

Jak widzimy, dla Rothbarda zasadnicze znaczenie ma to, co nazwaliśmy strategią metapolityczną. Podstawą działania, które ma doprowadzić do zmiany politycznej, powinny być przede wszystkim, jak pisze w *Manifeście libertariańskim*, „perswazja i konwersja” (Rothbard, 2014, s. 335). Do libertarianizmu trzeba ludzi nie tyle przekonać, ile wyedukować. Przekonanie zakładałoby, że ludziom można podać poprawne argumenty, a każdy z nich, jako istota rozumnie myśląca, przyjmie je jako poprawne i racjonalne. Tęgo typu wiary w ludzki rozum Rothbard wydaje się nie przejawiać. Zakłada raczej, że przekonywanie ludzi za pomocą jakichś chwytliwych haseł jest zwyczajnie nieskuteczne. Grozi popadnięciem w radykalizm lub pójściem na kompromis, za sprawą których zatracona zostanie istota poglądów libertariańskich. Z tego względu tak istotną rolę odgrywa w myśli Rothbarda troska

o doktrynalny rdzeń libertarianizmu. Tylko bowiem „spójny system porusza emocje i wywołuje entuzjazm” (Rothbard, 2014, s. 339).

Rothbard wydaje się odrzucać ewolucjonizm, gdy krytycznie odnosi się do formułowania planów stopniowego ograniczenia władzy państwa w określonej perspektywie czasowej. Pozytywnie z kolei wypowiada się o tworzeniu strategii pośrednich kroków do celu wtedy, gdy ma na myśli sekciarskie podejście do libertarianizmu. Tę pozorną sprzeczność można wyjaśnić tym, że Rothbard sprzeciwia się jakiegokolwiek działalności na rzecz budowy libertariańskiego ładu przy pomocy lub w ramach istniejącego państwa.

Kluczowe znaczenie w jego rozważaniach ma uzależnienie postępów libertarianizmu od zaistnienia sytuacji kryzysowej. Kryzys etatyzmu jest oczekiwanym momentem rewolucyjnym, który Rothbard opisuje z pewnością typową dla wiary religijnej. Kryzys jest jego zdaniem tuż za rogiem, jego znaki są widoczne, jest nieunikniony i pewny. Należy więc się na niego przygotować. Rodzi to poważne zadanie dla libertarian, którzy mają wskazać pozostałym drogę (por. Rothbard, 2014, s. 352).

Trzeba przyznać, że rothbardowska strategia ma zasadniczą wadę – jest zwrócona niejako do środka, mówi o tym, co dotyczy libertarian, ale nie rozwija tego, jak należy pozyskać szersze poparcie społeczne albo jak należy przeprowadzić rewolucję (bezkrwawą, pokojową), licząc się z oczywistym oporem. Rothbard pisze ogólnie o rewolucji na drodze zmiany poglądów większości społeczeństwa, ale zarazem nie ukrywa swego pesymizmu co do takiej możliwości bez zaistnienia sytuacji kryzysowej. Dopiero kryzys tak naprawdę może libertarianom umożliwić „nawrócenie” ludzi na ich doktrynę. Co dalej ma nastąpić w praktyce, tego już Rothbard nie wyjaśnia.

Rozważania autora *Etyki wolności* na temat strategii politycznej są z pewnością mało precyzyjne. Nie znajdziemy w nich konkretnego planu działania politycznego oprócz, obliczonej na edukowanie najpierw samych libertarian, a w dalszej kolejności reszty społeczeństwa, strategii metapolitycznej. Rothbard sam stwierdził w *Maniście libertariańskim*, że przepis na strategię nie istnieje. „Każda strategia przemian społecznych musi się opierać na perswazji i konwersji. Jest więc rodzajem sztuki, a nie nauką ścisłą” (Rothbard, 2014, s. 335). Próbę konkretyzacji libertariańskiej teorii działania politycznego podjął dopiero drugi najważniejszy anarchokapitalista – uczeń Rothbarda – Hans-Hermann Hoppe¹⁴.

¹⁴ Należy tu zauważyć, że Rothbard aż do lat 90. w swoich dziełach dotyczących strategii na rzecz wolności nie poruszał w ogóle kwestii secesji, która w czasach nam współczesnych będzie zajmowała później Hoppego. Problem ten pojawia się wprawdzie w *Etyce wolności*, ale jedynie na marginesie głównych rozważań w rozdziale poświęconym wewnętrznym sprzecznościom państwa (por. Rothbard, 2016, s. 294). Problem ten szerzej omówiony został dopiero w tekście *Nations by Consent: Decomposing*

Podsumowanie

Libertarianizm jest osobliwą filozofią lub doktryną, która – przynajmniej w wersji rothbardowskiej – ma trudność ze sformułowaniem strategii politycznej. Jako teoria polityczna prawomocnego użycia przemocy nie jest w stanie wypracować teoretycznych podstaw rewolucji libertariańskiej. Będąc doktryną radykalnie antypaństwową, nie może również opowiedzieć się za drogą zmian ewolucyjnych. Wpisanie jej więc w ramy wyznaczone przez opozycję rewolucjonizm–ewolucjonizm jest kłopotliwe, jeśli nie niemożliwe. Jak pokazano, czołowy przedstawiciel libertarianizmu konsekwentnie na gruncie filozoficzno-politycznym opowiadał się za pierwszorzędną rolą działań edukacyjnych i filozoficznych w sprowokowaniu zmiany politycznej.

Bibliografia:

- Bartyzel, J. (2007). Metapolityka. W: J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski (red.). *Encyklopedia polityczna*, t. 1: *Mysł polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju* (ss. 224–227). Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Bartyzel, J. (2012). *W gąszczu liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji*. Lublin: Fundacja Servire Veritati.
- Bevir, M. (2010). Metapolitics. W: *Encyclopedia of Political Theory*, vol. 3 (ss. 879–880). SAGE Publications, Inc.
- Block, W. E. (2021). *Evictionism. The compromise solution to the pro-life pro-choice debate controversy*. Singapore: Springer.
- Błaszczuk, C. (2020). Libertariańskie strategie rewolucyjne. W: A. Bosiacki (red.). *Ewolucjonizm a rewolucjonizm w doktrynach polityczno-prawnych* (ss. 144–172). Warszawa: Wolters Kluwer.
- Boaz, D. (2005). *Libertarianizm*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bosiacki, A. (2020). Wprowadzenie. Między ewolucjonizmem a rewolucją. Świat idei i doktryn polityczno-prawnych. W: A. Bosiacki (red.). *Ewolucjonizm a rewolucjonizm w doktrynach polityczno-prawnych* (ss. 7–20). Warszawa: Wolters Kluwer.
- Brennan, J. (2012). *Libertarianism: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.
- Caplan, B. (2008). Anarchism. W: R. Hamowy (red.). *The Encyclopedia of Libertarianism* (ss. 10–12). Los Angeles: SAGE.
- Casey, G. (2010). *Murray Rothbard. Major Conservative and Libertarian Thinkers*, vol. 15. New York–London: The Continuum International Publishing Group.

the Nation-State (Rothbard, 1994). Można odnieść wrażenie, że kwestia secesji zajmowała Rothbarda jedynie akcydentalnie, a z pewnością nie zyskała dostatecznego zainteresowania, by zostać omówiona jako część zasadniczej filozofii politycznej. To Hoppemu przypadnie w udziale twórcze rozwinięcie koncepcji swojego mistrza.

- Chmielowski, M. (2015). *Agoryzm: teoria i praktyka*. Katowice: Fundacja Wolności i Przedsiębiorczości.
- Doherty, B. (2008). Rothbard, Murray (1926–1995). W: R. Hamowy (red.). *The Encyclopedia of Libertarianism* (ss. 441–444). Los Angeles: SAGE.
- Dominiak, Ł. (2014). Three Rival Visions of Distributive Justice. The Indirect Case for Libertarianism. *Athenaeum. Polish Political Science Studies*, 44, 7–21. DOI: <https://doi.org/10.15804/athena.2014.44.01>.
- Dominiak, Ł., Wysocki, I. (2022). The Anarcho-Capitalist Case Against the State as a Challenge to the Minarchist Libertarians. *Roczniki Filozoficzne*, 70(2), 53–69. DOI: <https://doi.org/10.18290/rf2202.4>.
- Gordon, D. (2007). *The Essential Rothbard*. Auburn Alabama: The Mises Institute.
- Hankus, P. (2016a). Ekonomiczne aspekty secesji. Uwagi na temat gospodarczych efektów secesji w koncepcji Hansa-Hermanna Hoppego. *Wroclaw Economic Review*, 22(4), 25–33. DOI: <https://doi.org/10.19195/2084-4093.22.4.2>.
- Hankus, P. (2016b). „Europa Tysiąca Liechtensteinów” Hansa-Hermanna Hoppego. Krytyczna analiza. *Dialogi Polityczne/Political Dialogues. Journal of Political Theory*, 20, 23–38. DOI: <https://doi.org/10.12775/DP.2016.025>.
- Hankus, P. (2017). Libertarianizm nie jest utopizmem. Dlaczego twierdzenia o utopijności libertarianizmu są fałszywe? *Dialogi Polityczne/Political Dialogues. Journal of Political Theory*, 22, 11–22. DOI: <https://doi.org/10.12775/DP.2017.001>.
- Herbut, R. (2004). Strategia polityczna. W: A. Antoszewski, R. Herbut (red.). *Leksykon politologii* (s. 431). Wrocław: Wydawnictwo ATLA 2.
- Hoppe, H.-H. (2006). *Demokracja – bóg, który zawiódł: ekonomia i polityka demokracji, monarchii i ładu naturalnego*, tłum. W. Falkowski, J. Jabłecki. Warszawa: Fijorr Publishing.
- Juruś, D. (2012). *W poszukiwaniu podstaw libertarianizmu. W perspektywie rothbardowskiej koncepcji własności*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Juruś, D. (2014). Murray N. Rothbard – filozofia poszukująca polityki. W: J. Gazda, S. Ruchała (red.). *Filozoficzna refleksja nad kulturą jako próba odpowiedzi na problemy współczesności* (ss. 323–346). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- La Boétie, É. de (2015). *The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude*. Auburn Alabama: The Mises Institute.
- McLean, I. (1996). *The Concise Oxford Dictionary of Politics*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Modrzejewska, M. (2010). *Libertariańskie koncepcje jednostki i państwa we współczesnej amerykańskiej myśli politycznej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Narveson, J. (2001). *The Libertarian Idea*. Peterborough: Broadview Press.
- Nowakowski, P. (2016). Anarchokapitalizm – ideologia polityczna, doktryna polityczno-prawna czy nurt filozoficzno-polityczny? *Societas et Ius*, 5, 31–46. DOI: <https://doi.org/10.12775/SEI.2016.003>.
- Perlikowski, Ł. (2016). Czy libertarianizm jest teorią polityczną? *Societas et Ius*, 5, 85–97. DOI: <https://doi.org/10.12775/SEI.2016.005>.
- Presley, S. (2008). La Boétie, Étienne, de (1530–1563). W: R. Hamowy (red.). *The Encyclopedia of Libertarianism* (s. 277). Los Angeles: SAGE.

- Robertson, D. (2002). *A Dictionary of Modern Politics*. Third Edition. London–New York: Europa Publications.
- Rothbard, M. N. (1973). *For a New Liberty: The Libertarian Manifesto*. New York: Macmillan.
- Rothbard, M. N. (1974). *Egalitarianism as a Revolt Against Nature and Other Essays*. Washington: Libertarian Review Press.
- Rothbard, M. N. (1980). Myth and Truth About Libertarianism. *Modern Age*, 24(1), 9–15.
- Rothbard, M. N. (1982). *The Ethics of Liberty*. Atlantic Highlands: Humanities Press.
- Rothbard, M. N. (1992). How and How Not to Desocialize. *The Review of Austrian Economics*, 6(1), 65–77.
- Rothbard, M. N. (1994). Nations by Consent: Decomposing the Nation-State. *Journal of Libertarian Studies*, 11(1), 1–10.
- Rothbard, M. N. (2009). Rothbard's Confidential Memorandum to the Volker Fund, "What Is To Be Done?" (July 1961). *Libertarian Papers*, 1(3), 1–14.
- Rothbard, M. N. (2014). *Manifest libertariański*. Warszawa: Wydawnictwo Liber.
- Rothbard, M. N. (2015). The Political Thought of Étienne de La Boétie [1975]. W: É. de La Boétie, *The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude*. Auburn Alabama: The Mises Institute.
- Rothbard, M. N. (2016). *Etyka wolności*. Warszawa: Fijorr Publishing.
- Sepczyńska, D. (2013). *Libertarianizm. Mało znane dzieje pojęcia zakończone próbą definicji*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
- Slenzok, N. (2019). Secesjonizm jako libertariańska taktyka i strategia na rzecz wolności. W: A. Turoń-Kowalska (red.). *Idea wolności. Teoria i praktyka* (ss. 133–160). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Slenzok, N. (2024). *Filozofia polityczna Hansa-Hermann Hoppego. Studium krytyczne*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Szacki, J. (1977). Wstęp. W: J. Szacki (red.). *Idea społeczeństwa komunistycznego w pracach klasyków marksizmu* (ss. 3–12). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szahaj, A. (2017.11.18–19). Filozofia skrajnego egoizmu. *Rzeczpospolita*, 268, 38–39.
- Szlachta, B. (2007). Libertarianizm. W: M. Jaskólski (red.). *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 3 (ss. 593–597). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Świącicki, Ł. (2023). Samorząd i decentralizacja w myśli politycznej Hansa-Hermann Hoppego. *Athenaeum. Polskie studia politologiczne*, 78(2), 61–78. DOI: <https://doi.org/10.15804/athena.2023.78.04>.
- Teluk, T. (2009). *Koncepcje państwa we współczesnym libertarianizmie*. Gliwice: Instytut Globalizacji.
- Tokarczyk, R. (1982). Komparatystyka w myśli politycznej. *Studia Nauk Politycznych*, 5–6(59–60), 89–109.
- Tokarczyk, R. (1987). *Współczesne doktryny polityczne*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Wozinski, J. (2016). O prymacie secesji względem reform liberalnych. *Societas et Ius*, 5, 99–110. DOI: <https://doi.org/10.12775/SEI.2016.006>.
- Wójtowicz, S. (2016). Czym jest minarchizm? *Societas et Ius*, 5, 47–84. DOI: <https://doi.org/10.12775/SEI.2016.004>.